

ISSN 0235-3490

3 1991

АРХЕОЛОГІЯ

СТАТТІ.
ПУБЛІКАЦІЇ
АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ.
НОВІ ВІДКРИТТЯ
І ЗНАХІДКИ.
ДИСКУСІЇ.
ПАМ'ЯТЬ АРХЕОЛОГІЇ.
АРХЕОЛОГІЯ В СРСР
І ЗА РУБЕЖЕМ.
РЕЦЕНЗІЇ.
ОХОРОНА
ПАМ'ЯТОК
АРХЕОЛОГІЇ.
ХРОНІКА.

ний гарнізон. Але враховуючи те, що через сучасну Балаклаву проходила важлива у стратегічному відношенні сухопутна дорога, очевидно, є підстави припускати наявність тут поста бенефіціаріїв, який був тісно зв'язаний з римським військовим командуванням, розміщеним у Херсонесі. На користь цього висновку свідчать й присвятки від імені бенефіціаріїв консуляра XI Клавдієвого легіону, знайдені в Херсонесі і Хараксі, які також датуються часом не раніше кінця II ст.⁵⁰

⁵⁰ IOSPE 1², № 675; Соломоник Э. И. Латинские ... — С. 39, 40.— № 10; С. 73.— № 50.

ПРО ОДИН ДАВНЬОРУСЬКИЙ ЖІНОЧИЙ АНТРОПОНІМ

В. М. Зоценко

Приводом до цих нотаток стала знахідка пряслиця на Південному посаді Вишгорода (розкопки В. Дорофєєва 1989 р.). Пряслице походило з шару XI—XII ст., мало зрізану біконічну форму, виготовлено у токарний спосіб з рожевого пірофілітового сланцю овруцького походження. Діаметри: за основами 16, отвору 8, рубка 21 мм, висота по гурту 14 мм. По гурту пряслиця було нанесено графіті: БЛЯТЫ (рисунок). Напис зроблено впевненим натиском. За палеографією він наближається до напівуставу. Привертає увагу зображення літер «буки», «твердо», «ери». Перша з них мала трикутного обрису козуб та горизонтальне гачкувате піддашся. За спостереженнями С. Висоцького, така графіка «буки» на київських графіті XI—XII ст. зустрічається не часто, хоча й є характерною саме для вказаного часу¹. Наведемо зауваження Ю. Карського про різкість у написанні «буки», як характерну рису західно- або південноруської палеографії до XVI ст.²

Головною особливістю другої літери є наявність орнаментального підкреслення нижньої основи прямописної стійки. Орнаментальність у написанні цього елемента «твердо» є певною ознакою каліграфічної уставної кирилиці XI—XII ст. і майже не зустрічається на графіті. Серед київських написів підкреслення знизу стійки в «твердо» зафіксовано лише два рази: записи 1042 р. з Софії та 1150 р. з Ближніх печер Лаври³. Подібне написання «твердо» маємо на Хресті Святослава Всеволодовича з Суздаля (1234 р.)⁴.

У написанні «ери» характерним є короткий «йот» та вертикальна риска на сполучнику між складовими елементами літери. Скорочення «йоту», як елемента «ери» серед киево-софійських графіті спостерігаємо в трьох написах першої половини XII ст.: Івана; дяка Давидова Андрія; про Біловезького попина⁵. Орнаментальна крапка на сполучнику «ери» іноді зустрічається в уставних південно-слов'янських пам'ятках XI ст.⁶. Як бачимо, палеографічні ознаки напису вишгородського пряслиця датують виріб у межах другої половини XI—першої XII ст., що не суперечить і датуванню за стратиграфією розкопу. Згідно системи написів на давньоруських пряслицях, найімовірніше, у даному випадку маємо ім'я господарки цього знаряддя, яке належало до власних назв з основою на «ја» й вжито на графіті в родовому відмінку. Тобто, за вихідну форму антропоніму служив м'який різновид відмінювання, що у називному відмінку буде читатись «БЛЯТЬЯ».

Не викликає сумніву й те, що базовою основою утворення даного антропоніму був загальний іменник «БЛЯДЬ». Звідси, фонетичною особливістю графіті вишго-

¹ *Высоцкий С. А.* Средневековые надписи Софии Киевской.— Киев, 1976.— С. 149, 150.

² *Карский Е. Ф.* Славянская кирилловская палеография.— Л., 1928.— С. 182.

³ *Высоцкий С. А.* Древнерусские надписи Софии Киевской.— Киев, 1966.— Табл. I—II, 1; *Высоцкий С. А.* Киевские граффити XI—XVII вв.— Киев, 1985.— Табл. XXXIII, I.

⁴ *Медынцева А. А.* Тмутараканский камень.— М., 1979.— Рис. 19.

⁵ *Высоцкий С. А.* Древнерусские надписи ... — С. 58, 85.— Табл. XXI, XXII, 2; XXXV, XXXVII, 1; *Высоцкий С. А.* Средневековые надписи ... — С. 63—67, 184.— Табл.— X, XI, 1.

⁶ *Карский Е. Ф.* Вказ. праця.— С. 203.

родського пряслиця є заміна кінцевої фонемі «ДЫ» на «ТЫ». Варіювання зазначених фонем визнається за реалізацію діалектного словоутворення північно-західної давньоруської говірки (Полоцьк, Новгород Великий)⁷. Так фонетична консонантність дає певні підстави й для визначення регіону походження автора напису.

За семантикою даний антропонім не несе ганебного змісту, пов'язаного з розпустою або жіночою невірністю, а тим більше з фактом повій. Взагалі цей іменник та похідні від нього у значенні «чинити перелюб» набувають вжитку лише з оформленням норм церковного права⁸. Найранішою пам'яткою, яка фіксує такий зміст є, мабуть, «Устав князя Володимира про десятини, суди та людей церковних» у розділі про церковні суди, що був оформлений на початку другого десятиріччя

XI ст.: «оурекания три: бляднею, зельи, еретичство и зубоежа...»⁹. До речі, цивільному праву давньої Русі взагалі невідома моральна кодексація. Жодна стаття обох редакцій — Короткої (найдавнішої) та Розширеної «Руської Правди» не торкається питань подружньої вірності та й норм статевого життя взагалі. Хоча розпушта в побуті верхівки давньоруського суспільства XI—XIII ст. сприймалась огудним чинником. Відомий покутний напис другої половини XI ст. з Софії Київської про блуд на Святий день. Крім того, берестяна грамота з Новгорода (№ 531, кінець XII — початок XIII ст.) описує казус образи боярської дочки: «...назовало еси сьстроу мою коровою и дочере блядею»¹⁰. Згідно «Уставу князя Ярослава про церковні суди», який склався протягом XI—XII ст., така образа каралася сплатою від 3 до 5 гривень на користь позивальниці та пенею митрополиту на таку ж суму золотом¹¹. Наведені документи з Києва та Новгорода свідчать про поширення норм християнської моралі серед певних верств давньоруського суспільства, починаючи з середини — другої половини XI ст.

Однак у середовищі широких кіл народу християнські догми перебували в постійній суперечності щодо вірувань та практики язичництва, за яких людина знаходилась у неподільній взаємодії з природою, що приймалася своєю тілесною, чуттєвою суттю. За нормами позацерковної моралі сексуальне життя, як і реалізація людських потреб взагалі, протягом середньовіччя визначалися природньою ходою, де не було місця усвідомленню їх інтимізації та сорому¹². Тому в надрах давньоруської суспільності X—XIII ст. поняття «БЛЯДЬ» — «БЛЯДЕНИЕ» не сприймалися, на відміну від церкви, за етично-моральні категорії.

Історично ці поняття своїм походженням сягають до архаїчних ритуалів аграрної магії, які досить виразно описав літописець в етнографічному екскурсі «Повісті времінних літ», щодо звичаїв древлян, сіверян, радимичів, вятчів: «...и брака у нихъ не бывше, но умыкываху у воды девица..., ... и срамословье в нихъ предъ отьци и предъ снохами..., игрища межю селы, схожахуся на игрища, на плясанье и на вся бесовская песни, и умыкаху жены себе, с нею же кто съвещашеса; имаху же по

Пряслице, знайдене у Вишгороді та прописовка напису.

⁷ Ларин Б. А. Лекции по истории русского литературного языка. — М., 1975. — С. 105, 106; Янин В. Л., Зализняк А. А. Новгородские грамоты на бересте из раскопок 1977—1983 гг. — М., 1986. — С. 110.

⁸ Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. — СПб., 1893. — Т. 1. — С. 122—124; Словарь древнерусского языка (XI—XIV вв.). — М., 1988. — Т. 1. — С. 243—246.

⁹ Древнерусские княжеские уставы XI—XV вв. — М., 1976. — С. 18, 23, 31, 38, 43, 47, 56.

¹⁰ Высоцкий С. А. Древнерусские надписи ... — С. 52, 53; Арциховский А. В., Янин В. Л. Новгородские грамоты на бересте из раскопок 1962—1976 гг. — М., 1978. — С. 130—134.

¹¹ Древнерусские княжеские уставы. — С. 88, 96, 101, 105, 113, 118, 123, 130, 134.

¹² Романов Б. А. Люди и нравы Древней Руси. — Л., 1966. — С. 209—212; Гуревич А. Я. Средневековый мир: культура безмолвного большинства. — М., 1990. — С. 48—53; 236, 237.

две и по три жены. И аще кто умряше, творяху трызну над ним...»¹³. Вся ця язичницька обрядність супроводжувалася сміхом, фарсом та тілесною насолодою¹⁴.

В цьому і полягає синкретизм у змістовому навантаженні розглядуваного іменника — від омани, облуди, нісенітничі до розпусти, розбещеності.

Та за первісним змістом іменник «БЛЯДЬ», а також й антропонім «БЛЯДЬЯ» («БЛЯТЬЯ») не вмщував у собі вищезгадані поняття. Етимологічно вони походять від «блюду», «блюсти» у значенні «зберігати», «дотримувати». Про законність співвідношення чергуванням «блюду», «блюсти» з «БЛЯДУ», «БЛЯСТИ» свідчить приклад співвідношення давньосербохорватських пар «БЛЬУДЕМ», «БЛЬУСТИ», та «бледем», «блести» (порівняй словенське та чеське «blesti» у значенні «нести нісенітничі») Тобто, семантична еволюція давньоруського іменника «БЛЯДЬ» відбувалася згідно енантіосемії, коли негативізм його змісту розвинувся внаслідок соціально-побутової лексичної стратифікації. Семантичний позитив іменника і похідного від нього жіночого антропоніму полягає в функції берегині, оберугу долі — цієї найругтовнішої світоглядної категорії язичництва (порівняй з «Повчення Володимира Мономаха»: «...отче добро есть блюсти...»; «...не блюди живота...»).

Виходячи з наведених семантичних засновок, можна дійти висновку, що ім'я «БЛЯДЬЯ» втілювало долю у її жіночих причинах, наближених до природних сил найінтимнішою суттю людського життя. Цього не можна сказати про чоловіче співзвучне ім'я — Блудь, відоме з літописних статей 978, 1018 рр. (воевода Ярополка Святославича, згодом годовальник та воевода Ярослава Володимировича)¹⁵, розуміння якого прозоро означене.

Давньоруська «БЛЯДЬЯ» співпадає з давньогерманськими *Frigg, Holda (Huld), Frau Holle* з німецьких казок, які покровительствували домашнім господаркам та породілям¹⁶. До речі, антропонімії давньогерманського епосу також притаманна, хоча не так виразно, енантіосемія. Негативізм семантики «хольд» та «фрігг» наближався до поняття розпусниці в подобі відьми¹⁷. Цікаво, що негативне значення антропонімії германських дів долі перейшло до української мови в таких запозиченнях, як «хвойда», «фінда», «фіцька», «фрейда» — легковажна дівчина або жінка сумнівної поведінки¹⁸. Наведемо ще один приклад енантіосемії долевизначальної індоєвропейської антропонімії. Це литовське жіноче ім'я *Gražina*, яке семантично походить від «*gražuma*», «*gražmuõ*», «*gražmè*» — краса (дівоча), краса. Паралельно є й негативізм цього ж кореня — «*gražma*» — громовиця, загроза; «*gražinti*» — робити покірним, підкоряти собі, каструвати. Однак розвиток негативізму в семантиці цього випадку, на нашу думку, іншого кшталту, не пов'язаного з соціальною еволюцією лексики, а скоріше — емоційно-змістовою.

Таким чином, жіночий антропонім на вишгородському пряслиці має цілком позитивний зміст й за семантичною класифікацією Л. Рашоні та В. Никонова¹⁹ належить до групи дезидеративів — заклинань (побажань, збереження) кращої долі, добробуту, людської злагоди. Соціальна картка цього імені на тлі давньоруського суспільства належить найширшим народним верствам, безпосередньо пов'язаним із світом матеріальних речей та виробництва, у надрах яких ще довго утримувалися світоглядні засади язичницької архаїки. Навіть сама християнська віра сприймалася через уявлення, наближені до природнього оточення.

Поширення практики вжитку цього антропоніму в негативному значенні обумовлювалося цілеспрямованою боротьбою церкви проти язичницького світогляду та пов'язаної з ним обрядовості.

Одержано 11.10.90.

¹³ ПВЛ.— М.— Л., 1950.— Т. 1.— С. 15.

¹⁴ Велецкая Н. Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов.— М., 1978.— С. 90, 91, 145, 146; Даркевич В. П. Народная культура средневековья.— М., 1988.— С. 191, 194, 195.

¹⁵ Махновець Л. Літопис Руський.— К., 1989.— С. 46, 82.

¹⁶ Гуревич А. Я. Средневековый мир.— С. 51.

¹⁷ Gurjewitsch A. Mittelalterliche Volkskultur // Problem zur Forschung.— Dresden, 1986.— С. 135, 136; Даркевич В. П. Указ. соч.— С. 194, 195.

¹⁸ Грінченко Б. Словник української мови.— К., 1909.— Т. 4.— С. 377, 379.

¹⁹ Никонов В. А. Имя и общество.— М., 1974.— С. 28—31, 94—104.